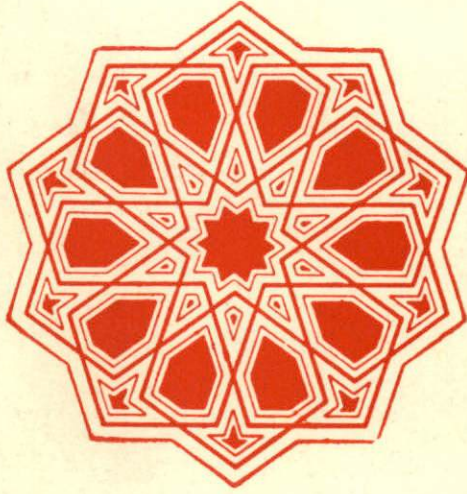

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1960

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1961

Sükrü Poloy Bağrı

Yıl: 1960

Cilt: VIII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1960

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1961

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u> <u>No.</u>
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : <i>Türkiyede Batılama Hareketi</i>	1
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : <i>L'Occidentalisme En Turquie</i>	9
Prof. Dr. Kâmiran BİRAND : <i>Din Kavramının İncelenmesi Hakkında</i>	15
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY : <i>Hız. Muhammedin Soyu, Çocukluğu ve Gençliği</i>	19
Doç. Dr. Cavit SUNAR : <i>Bergson'da Zekâ Ve Sezgi (Intuition)</i>	39
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU : <i>Din Sosyolojisinin Yeri Ve Tartışma Konusu</i> <i>Olan Mes'eleleri</i>	45
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN : <i>Din Fenomenolojisi</i>	51
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN : <i>Tabib Ramazân'ın Yeni Bir Eseri</i>	55
Şükrü AKKAYA : <i>Din Buhranı Ve "İslâm Fikir Dünyası" Adlı</i> <i>Bir Eser</i>	61
Nafiz DANIŞMAN : <i>İslâmî Mücadelenin İç Şekli</i>	71
Osman KESKİOĞLU : <i>Kur'an Tercümesi Hakkında İki Fakih'in Yaz-</i> <i>dıkları</i>	89
Neda ARMANER : <i>Din Eğitim Ve Öğretimi Üzerinde Didaktik</i> <i>Araştırmalar</i>	95
Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU : <i>İslâm'da Tasavvuf</i>	99
Dr. Hikmet TANYU : <i>Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi</i>	109
Dr. Bahriye ÜÇOK : <i>Delhi Müslüman - Türk Sultanlığının Kuru-</i> <i>luşu Ve Sultan Raziye'nin Saltanatı</i>	125
Farid JABRE : <i>Plotin'in Vecd'i Ve Gazzalî'nin Fenâ'sı.</i> <i>Çeviren : İbrahim Agâh Çubukçu</i>	135
Taha HÜSEYİN : <i>Kuran'ı Kerimde Üçüncü Şahıs Zamirinin İşa-</i> <i>ret Zamiri olarak Kullanılışı.</i> <i>Çeviren : Mehmed Hatiboğlu</i>	149
Dr. Talât KOÇYİĞİT : <i>Ebu'l-Hasan El-Eş'arî Ve Bir Risalesi</i>	165
<i>Kitap Tenkitleri :</i>	
Osman KESKİOĞLU : <i>Gelibolulu Mustafa Âli, Mevâ'idü'n-Nefais</i> <i>fi Kavâ'idü'l-Mecalis</i>	175
Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU : <i>Dr. Farid Jabre, La Nation De La Ma'rifa</i> <i>Chez Ghazali</i>	177
Prof. Dr. Tahsin BANGUOĞLU : <i>Arapça Metinlerin Transkripsiyonu Üzerine</i> ...	179

İSLÂMDA TASAVVUF

Dr. İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU

Tasavvuf'un aslı, tarifi ve gelişmesi hakkında şimdiye kadar çok şeyler söylenmiş ve yazılmıştır. Fakat bu meseleler üzerinde yazarlar aynı görüşe sahip değildirler. Esasen bu hususlarda, başlıca kaynaklar ittifak etmemişlerdir. Biz bu kısa araştırmamızda gerek ana kaynaklara ve gerekse yeni eserlere dayanarak bu meseleler hakkında toplu bir fikir vermeğe çalışacağız. Sırasıyla tasavvuf kelimesinin aslından, tasavvufun tarifinden, doğuşundan, gelişmesinden ve son olarak İslâmiyet bakımından tasavvufun değerinden bahsedeceğiz.

I

TASAVVUF KELİMESİ

Tasavvuf kelimesinin iştikakı hakkında çeşitli nazariyeler vardır. Bu nazariyelerin doğru olup olmadığı hakkında çok defa nisbet kaidesine göre hüküm verilmiştir. Fakat unutmamak lâzımdır ki Arapca'nın sabit bir nisbet kaidesi yoktur. Bununla beraber biz bu nazariyeleri kaynaklarda olduğu gibi izaha çalışacağız. Bunlar sırasıyla şunlardır:

1 — Tasavvuf'un, "sufane" (bir nevî nebat) kelimesinden muştak olduğu söylenmiştir. Fakat bu doğru olsaydı, sufî yerine sufanî demek lâzım gelirdi. Tasavvuf'un sufane'den geldiği iddiası, suffîlerin çöl nebatlarını yemekle yetindiklerini ifade etmek içindir¹.

2 — Sufî kelimesini Hz. Muhammed'in mescidi "Suffa" ya nisbet edenler vardır. Çünkü Ahl as-Suffa kendilerini Allah yoluna vermiş fakir kimselerdi. Bunlar arasında misal olarak Ebu Hureyre ad-Devsî (Ölm. H. 59/M. 678)'yi, Ebu Zerr al-Gıfarî (Ölm. H. 32/M. 652)'yi, Bilâl al-Habeşî (Ölm. H. 20/M. 640)'yi, Suheyb ar-Rumî (Ölm. H. 38/M. 658)'yi ve Selman al-Farisî (Ölm. H. 36/M. 656)'yi sayabiliriz. Fakat sufî kelimesini Ahl as-Suffa'ya nisbet etmek yanlıştır. Zira Suffa'nın nisbeti suffî gelir².

3 — Sufî'nin "safa" veya "safv" kelimelerinden geldiği iddia edilmiştir. Bazı kaynaklarda ise, ileride dokuzuncu maddede zikredeceğimiz mânevi temizlikle bu kelimeler arasında irtibat bulunduğu söylenmiştir. Fakat dil bakımından bu kelimeler de sufî'nin aslı olamazlar. Çünkü "safa" ve "safv" 'ın nisbetleri "safevî" ve "safvî" dir³.

¹ Bak. Ebu'l-Ferec Abd ar-Rahman b. al-Cevzî, *Nakd al-İlm Va'l-Ulema Ev Telbis İblis*, s. 157, *İdaret at-Tibaa al-Muniriye* baskısı; Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah al-İsfahanî, *Hilyet al-Evliya Va Tabakat al-Asfiya*, c. I, s. 17 vd. Mısır 1351/1932.

² Bak. İbn al-Cevzî, *Telbis İblis*, s. 156-157; İbn Haldun, *Şifa as-Sail Litchzib al-Mesail*, önsöz ve notlarla neşreden: Prof. Muhammed b. Tawit at-Tanjî, s. 16-17, İstanbul 1958; Ebu'l-Kasım Abd al-Kerîm al-Kuşeyrî an-Nisaburî, *ar-Risale*, s. 138, Mısır 1359/1940; Ebu Bekr Muhammed b. İshak al-Buharî al-Kalabazî, *at-Taarruf Limezheb Ahl at-Tasavvuf*, s. 5, Mısır 1352-1933; Nicholson, *Fi't-Tasavvuf al-İslâmî Va Tarihihi*, Arapçaya tercüme eden: Ebu'l-Alâ al-Afifi, s. 66, al-Kahire 1375/1956. Ahl as-Suffa hakkında daha çok bilgi için bak: İbn Teymiye, *Mecmuat ar-Resail Va'l-Mesail*, c. I, s. 25-28, Mısır 1341.

³ Bak. Ebu Nuaym Ahmed al-İsfahanî, *Hilyet al-Evliya*, s. 17; İbn Haldun, *Şifa as-Sail*, s. 18; *ar-Risale al-Kuşeyriye*, s. 138; Nicholson, *Fi't-Tasavvuf al-İslâmî*, s. 66.

4 — Sufî kelimesinin aslı “as-saff” kelimesidir denmiştir. Çünkü sufî’ler mânevi hayatları itibariyle ön saf (as-saff al-avval)’da idiler. Bu, mâna itibariyle doğru olsa bile dil bakımından doğru değildir. Zira as-Saff’ın nisbeti sufî değildir⁴.

5 — Sufî kelimesinin aslının “sufet al-kafa” (ense saçı) olduğu zannedilmiştir. Çünkü mutasavvıflar kendi süslerine önem vermiyerek Allah yolunda çalışırlar ve halktan ayrılırlar. Fakat bu tâbir de dil bakımından sufî kelimesinin aslı olamaz⁵.

6 — Tasavvuf yoluna sülûk eden ilk kimse, “Sufe” lâkabını taşıyan al-Gavs b. Murr adında bir şahıstır. Allah’a ibadet etmekte ona uyanlara “sufiye” dendi. Bu iddia, başlıca tasavvuf kaynaklarının çoğunda yer almadığı gibi dil bakımından da uygun değildir⁶.

7 — Cahiliye zamanında “sufe” diye adlanan ve Kâbe civarında ikamet eden bir kavim vardı. Bunlar hacılara izin verir ve Kâbe’ye hizmet ederlerdi. Bunlara benzeyen kimselere “sufiye” dendi⁷. Bu iddia da salâhiyetli kimseler tarafından muteber addedilmemiştir.

8 — Bir nazariyeye göre de sufî kelimesi, hikmet mânasına gelen Yunanca “sof” tan gelmiştir. Yunanlılar hikmeti seven kimseye filozof diyorlardı. Bir kısım Müslümanlar aşağı yukarı onlar gibi düşünmeğe başlayınca sufîye diye adlandılar.

Bildiğime göre, bunu iddia eden başlıca kimse Birûnî (ölm. H. 362/M. 973)’dir⁸. Bu iddia diğer muteber kaynaklarda yer almamıştır. Sufî’nin aslının Yunanca sofis yahut sofos kelimesi olduğunu iddia etmek yanlıştır. Bu kelimelerdeki sin (س) harfinin, sufî kelimesindeki sad (ص)’dan farklı olması da bunun bir delilidir⁹.

9 — Bir diğer nazariyeye göre mutasavvıflar fiillerinin ve kalplerinin temizliği sebebiyle sufîye diye adlandırılmışlardır. Çünkü mutasavvıflar mânevi temizliğe önem verirler ve kalbin ahvalini ilgilendiren fiilleri zâhirî fiillerden daha mühim sayarlardı. İşte bu mânevi temizlik yoluna tasavvuf, böyle bir mânevi temizliğe ulaşan kimseye de mutasavvıf veya sufî¹⁰ adı verildi. Sufî’ler topluluğu “sufiye” yahut “sufiyun”, başka bir tâbirle bu topluluk “mutasavvıfın” veya “mutasavvıfa” diye adlandırıldı.¹¹

⁴ Bak. ar-Risale al-Kuşeyriye, s. 138; al-Kalabazî, Kitab at-Taarruf, s. 5; Nicholson, Fi’t-Tasavvuf al-İslâmî, s. 66; Louis Massignon, Encyclopédie De L’İslâm, Tasavvuf maddesi, c. IV, s. 715, Leyde 1934.

⁵ Bak. Ebu Nuaym Ahmed al-İsfahanî, Hilyet al-Evliya, c. I, s. 17-20; L. Massignon, Encyclopédie De L’İslâm, c. IV, s. 715; İbn al-Cevzî, Telbis, s. 157.

Louis Massignon, “sufet al-kafa” yı “savfat al-kifa” şeklinde kaydetmiştir. Bunun doğrusu “sufet al-kafa”dır. Bak. Ebu’l-Fadl Cemal ad-Din Muhammed b. Mukerrem b. Manzur al-Afrikî al-Misrî, Lisan al-Arab, c. IX, s. 200, Beyrut 1375/1956.

⁶ Bak. İbn al-Cevzî, Telbis İblis, s. 156.

al-Gavs b. Murr hakkında daha fazla bilgi için bak: Lisan al-Arab, c. IX., s. 200.

⁷ Bak. İbn al-Cevzî, Telbis İblis, s. 156; Ebu Nuaym Ahmed al-İsfahanî, Hilyet al-Evliya, c. I, s. 17-20.

⁸ Bak: al-Birûnî’s India, s. 16, Leipzig 1925.

⁹ Bak: Nicholson, Fi’t-Tasavvuf al-İslâmî, s. 67.

¹⁰ Burada Suhraverdî’nin sufî ve mutasavvıf arasındaki farkı belirtmek için yaptığı izahı zikretmek yerinde olur. Zira bu kelimeler, anlamları arasında bazı farklar olmasına rağmen, çok defa aynı mânayı ifade için kullanılmışlardır.

Suhraverdî’ye göre sufî nefsin zulmünden kurtulmuştur. Mutasavvıf ise sufî’nin haline vakıftır. Ancak nefsin bazı sıfatlarının bakiyesi onda mevcuttur. Mutasavvıf tasavvufda ilim, sufî ise zevk sahibidir. Mutasavvıf hal sahibi olup murakabe derecesine yükselmiştir. Sufî ise hem hal sahibidir, hem de müşahede derecesine vasil olmuştur.

Görülüyor ki tasavvuf’da sufî’nin mertebesi mutasavvıf’ın mertebesinden daha yüksektir. (Bak. as-Suhraverdî, Kitab Avarıf al-Maarıf, İhya Ulum ad-Din’in mülhakı olarak basılmıştır, c. V, s. 67-68, al-Kahire, Matbaat al-İstikame baskısı).

¹¹ Bak. ar-Risale al-Kuşeyriye, s. 138; al-Kalabazî, Kitab at-Taarruf Limezheb Ahl at-Tasavvuf, s. 5, İbn Haldun, Şifa as-Sail Litehzip al-Mesail, s. 15.

10 — Sufî, yün mânasına gelen “suf” kelimesinden müştaktır. Suf’un nisbeti sufî gelir. Araplar bir kimsenin suf’tan elbise giydiğini ifade için “tasavvafa” derlerdi. Allah yolunda çalışan bazı kimseler kaba yünden elbise giyerler ve böylece kibirden sakınırlardı. Zira terleyince koyun kokusu neşreden ve zarif olmıyan böyle bir elbisenin giyilmesi, ziynetten yüz çevirmeyi ve tevazu sahibi olmayı ifade ederdi. Bundan başka eskiden beri Peygamberlerin elbisesi suf’tan yapılır ve suf velîlerin remzi sayılırdı. Hasan al-Basrî (Ölm. H. 110/M. 728), Bedr Muharebesine iştirak etmiş olup suf’tan elbise giyen 70 sahabeyi tanıdığını söylemiştir.

Buraya kadar saydığımız nazariyeler içinde en doğru olan bu sonuncusudur. Gerçi bu nazariye üzerinde bütün kaynaklar ittifak etmemiştir. Meselâ meşhur mutasavvıf al-Kuşeyrî (Ölm. H. 465/M. 1077) bunun doğru olmadığını ileri sürmüştür¹². Fakat ekseriyetle kaynaklar suf’nin suf’tan geldiğini kabul etmektedir¹³. Esasen suf Araplar arasında zühd alâmeti sayılmıştır. Bir çok mutasavvıfların da suf’tan elbise giydikleri inkârı mümkün olmıyan bir hakikattir.

II

TASAVVUF, MUTASAVVIF VE TARİFLERİ

Tasavvuf bir milletin, bir dinin veya bir dilin inhisarında değildir¹⁴. O insanî bir fenomendir. Biz burada onu İslâm mutasavvıflarının anlayışına göre izah edeceğiz: Tasavvuf nefsin kötü ahlâkından ve zararlı vasıflarından kurtulmak ve kalbi Allah aşkıyle doldurmak için mücadele etmektir. Bunun için zühde, hilme, sabra ve doğruluğa riayet etmek, iyi ahlâk vasıflarını kazanmağa çalışmak, nefsi riyazete tabi tutmak ve zikir gibi ibadetler yapmak lâzımdır. Böylece hulâsa ettiğimiz tasavvufun tarifî şahıslara göre değişir. Muhtelif zamanlarda yaşamış bazı mutasavvıfların tariflerini şöylece sıralayabiliriz:

as-Seriyy as-Sakatî (Ölm. H. 251/M. 865)’ye göre tasavvuf iyi bir ahlâktır¹⁵.

Ebu Hafs an-Nisaburî (Ölm. H. 270/M. 883)’ye göre tasavvuf tamamen edeptir. Her zaman için bir edep vardır. Her memleketin de bir edebi vardır. Kim zamanın

¹² Bak. ar-Risale al-Kuşeyriye, s. 138.

¹³ Bak. İbn al-Cevzî, Telbis İblis, s. 157; Ebu Nuaym al-İsfahanî, c. I, s. 17-20; al-Kalabazî, Kitab at-Taarruf, s. 6; Zeki Mubarek, at-Tasavvuf al-İslâmî, Fi’l-Edeb Va’l-Ahlak, c. I, s. 52, Mısır 1373/1954; Nicholson, Fi’t-Tasavvuf al-İslâmî, s. 66; L. Massignon, Encyclopédie De L’Islam, c. IV, s. 715; Hana’l-Fahurî ve Halil al-Carr, Tarih al-Felsefe al-Arabiye, c. I, s. 288, Beyrut 1957; Ahmed Emin, Zuhr al-İslam, c. II, s. 58, Kahire, Mektebet an-Nahdat al-Mısriye baskısı; İbn Haldun, Mukaddime, Tercüme eden: Zakir Kadirî Ugan, c. II, s. 586, Ankara 1954; Carra De Vaux, Gazalî, s. 178, Paris 1902; T. J. De Boer, Tarih al-Felsefe Fi’l-İslâm, Arapcaya tercüme eden: Muhammed Abd al-Hadî Ebu Ride, s. 98, Kahire 1374-1954; as-Suhraverdî, Kitab Avarif al-Maarif, s. 64.

¹⁴ Tasavvufun tarikatları birbirinden farklıdır. Fakat genel olarak mutasavvıfların şu özellikleri vardır: 1- Mürid’in tarikata girmesi münasebetiyle dinî toplantı akdetme. 2- Hususî bir kıyafet taşıma. 3- Mürid’in namaz kılmak, oruç tutmak, riyazet çekmek ve uzlete çekilmek suretiyle mihnete katlanması 4- Müzikle zikretme, vecd ve cezbe müsait hareket ve ibadette bulunma. 5- Mürid’lerin ve vecd sahiplerinin ruhî kuvvetlerinin fevkalâde tesirli olduğuna inanma (Bak. Fi’t-Tasavvuf al-İslâmî, s. 65).

¹⁵ Bak. Hilyet al-Evliya, c. I, s. 23.

edebine uyarsa, büyük insanların mertebesine yükselir. Edebe uymıyan ise yaklaşmayı umduğu yerden uzak, yükselmek istediği yerden ise merdud olur¹⁶.

Amr b. Osman al-Mekkî (Ölm. H. 291/M. 903): Tasavvuf kulun her zaman en iyi olanı yapmasıdır¹⁷.

Ebu'l-Huseyn an-Nurî (Ölm. H. 295/M. 907): Tasavvuf nefsin bütün arzularını yoketmektir. an-Nurî'nin yaptığı başka bir tarife göre de tasavvuf ne ilimdir, ne de örf ve âdettir; o ahlâktır¹⁸.

Semnun b. Ömer (Ölm. H. 297/M. 909): Tasavvuf malik olduğun şeyin sana malik olmamasıdır¹⁹.

Cüneyd b. Muhammed (Ölm. H. 298/M. 910)'in Tasavvuf hakkında muhtelif tarifleri vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: 1- tasavvuf her türlü alâkadan uzaklaşıp Allah'la olmaktır. 2- Tasavvuf üç şey üzerine bina edilmiştir: a) fakirlikle yetinmek, b) Cömert ve heyecanlı olmak, c) İhtiyar ve taarruzu terketmek. 3- Tasavvuf dünya meşgalesiyle ilgiyi azaltmak, kalbi Allah'a dayamak, itaat ve sabretmek, iyiyi kötüden ayırmak, gizli zikirler yapmak, ihlâsa bağlanmak, şüphe zuhur ederse yakîni bırakmamak ve her şeyi sükûnetle karşılamaktır²⁰.

Ebu Bekr Şiblî (Ölm. 334/M. 945): tasavvuf kalbi temizlemek, Allah'ı tazim etmek ve kullara şefkat beslemektir²¹.

Ebu Bekr at-Tamastanî. (Ölm. H. 340/M. 951 den sonra): Tasavvuf ızdıraptır. Rahatlık içinde tasavvuf olmaz²².

Ebu Amr İsmail b. Nacid (Ölm. H. 366/976): Tasavvuf emredilene yapmak, nehyedilenden sakınmak ve sabretmektir²³.

Ebu'l-Abbas an-Nuhavendî (Ölm. H. 400/M. 1009): Tasavvuf insanın halini gizlemesi ve mevkiini din kardeşleri için terketmesidir²⁴.

Ebu Hamid al-Gazzalî (Ölm. H. 505/M. 1111): Tasavvuf ubudiyet yolunda nefsi yoketmek ve kalbi rububiyete bağlamaktır.

Gazzalî'nin naklettiği diğer bir tarife göre tasavvuf, halktan korkmamak, tabii ahlâktan ayrılmak, beşerî sıfatları söndürmek, nefsanî hastalıkları yenmeğe çalışmak, hakikî ilimlere bağlanmak ve şeriatta Hz. Muhammed'e tabi olmaktır²⁵.

¹⁶ Bak. Abu Abd ar-Rahman as-Sulemî, Tabakat as-Sufiye, s. 119, Mısır, Dar al-Kutub al-Arabî baskısı.

¹⁷ Bak. ar-Risale al-Kuşeyriye, s. 139.

¹⁸ Bak. as-Sulemî, Tabakat as-Sufiye, s. 166, 167.

¹⁹ Bak. ar-Risale al-Kuşeyriye, s. 139.

²⁰ Bak. Hilyet al-Evliya, c. I, s. 22; ar-Risale al-Kuşeyriye, s. 139.

²¹ Bak. Hilyet al-Evliya, c. I, s. 23.

²² Bak. Tabakat as-Sufiye, s. 474.

²³ Bak. Aynı eser, s. 454.

²⁴ Bak. Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 40.

²⁵ Bak. al-Gazzalî, Kitab Ravdat at-Talibin Va Umdat as-Salikin, Feraid al-Lalî Min Resail al-Gazzalî içinde, s. 144, Mısır, Matbaat as-Saade baskısı.

Sulemî (Ölm. H. 412/M. 1021) bu tarifi, Ebu Abdullah Muhammed b. Hafif (Ölm. H. 371/M. 981)'e nisbet etmiştir (Tabakat as-Sufiye, s. 464). Fakat al-Kalabazî (Ölm. H. 380/M. 990), bu tarifi Cüneyd (Ölm. H. 298/M. 910)'e ait olduğunu söylemiştir (Kitab at-Taarruf, s. 9).

Buraya kadar tasavvuftan bahsettik. Şimdi biraz da mutasavvıftan bahsedelim: mutasavvıf, tasavvuf prensiplerine uyarak Hak yolunda çalışan kimsedir. Ebu Nuaym (Ölm. H. 430/M. 1038)'a göre, Hak yolunda çalışan mutasavvıfların dayandıkları başlıca dört husus vardır:

1 — Allah'ı, isimlerini, sıfatlarını ve fiillerini tanımak. 2- Nefsi ve onun kötülüklerini bilmek. 3- Şeytanın vesveselerine, hilelerine ve dalâlet usullerine vakıf olmak. 4- Dünyanın aldattıcılığını, fitnesini ve bunlardan korunmayı bilmek. Mutasavvıflar bu hususlara ilâveten mücahede yaparlar, vakitlerini iyi kullanırlar, itaatten ayrılmazlar, rahatı terkedip mütalâa ile meşgul olurlar ve dünyaya yüz çevirip gayretlerini yalnız doğru yola tevcih ederler²⁶.

Zu'n-Nun (Ölm. H. 245/M. 859). Mutasavvıfı şöyle tarif ediyor: o konuşursa hakikatten bahseder, susarsa azaları onun her şeyden alâkasını kestiğini ima eder²⁷.

Sahl b. Abdullah at-Tusterî (Ölm. H. 283/M. 896)'ye göre mutasavvıf kirden temizlenen, düşünce ile dolan, halktan ayrılıp Allah'a yönelen, yanında altın ve çamur eşit olan kimsedir²⁸.

Ebu Hamza al-Bağdadî (Ölm. H. 289/M. 901): Mutasavvıfın alâmeti zenginlikten sonra unutulmaktır²⁹.

Cüneyd (Ölm. H. 298/M. 910): Mutasavvıf arza benzer, her türlü çirkin şeyler ona atılır, fakat ondan iyilikten başka bir şey sadır olmaz³⁰.

Ebu Bekr Şiblî (Ölm. H. 334/M. 945): Mutasavvıf kalbini temizliyen, Hz. Muhammed'in yoluna sülûk eden, dünyaya yüz çeviren ve nefsinin cefaya garkeden kimsedir³¹.

Ebu'l-Hasan al-Hurkanî (Ölm. H. 425/M. 1033): Mutasavvıf hırkası, seccadesi, örf ve âdeti olan kimse değil yok olan kimsedir³².

Bu tarifler tasavvufun ve mutasavvıf'ın bütün vechelerini ihtiva eden ilmî tarifler değildir. Bunlar, sufi'lerin muayyen vakitlerdeki hallerinin ifadesidir. Bu haller ise şahıstan şahsa değişir. O halde herkes, kendi kabiliyet ve haline göre tasavvuf hakkında konuşup tarifler yapmıştır. Bazan muhtelif zamanlarda yaşayan sufi'ler aynı tarifleri yapmışlardır. Bu onların hal ve makam bakımından aynı derecede olduklarını gösterir.

İşte sufi'lerin farklı derecelere sahip olmaları tasavvuf'un tek bir tarifinin yapılmasını imkânsızlaştırmıştır.

Böyle bir tarifi imkânsızlaştıran diğer bir sebep de tasavvuf'un gelişmesidir. Zira İslâm İmparatorluğu genişledikçe İslâm camiasına ecnebi kültürler girmiş ve tasavvuf'a tesir etmiştir. Böylece tasavvuf, yeni mânalar kazanmıştır³³.

Bununla beraber çok defa tasavvuf'un tariflerinde bazı müşterek vasıflar bulmak mümkündür. Bu vasıfların başlıcası dünya malına kıymet vermemek, Allah yolunda çalışmak, zahirî ve batınî fiillerin birbirine uygun olmasına dikkat etmektir. Netice olarak diyebiliriz ki tasavvuf iyi bir ahlâk, mutasavvıf da bu ahlâkın sahibidir.

²⁶ Bak. Hilyet al-Evliya, c. I, s. 24.

²⁷ Bak. Aynı eser, c. I, s. 22 vd.

²⁸ Bak. Kitab at-Taarruf, s. 9.

²⁹ Bak. ar-Risale al-Kuşeyriye, s. 139.

³⁰ Bak. Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 32.

³¹ Bak. Hilyet al-Evliya, c. I, s. 23.

³² Bak. Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 40.

³³ Bak. İbn. Haldun, Şifa as-Sail, s. kh, kv, kz.

III

TASAVVUF'UN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Tasavvuf gerek kelime olarak ve gerekse bugünkü mânasiyle İslâmiyetle beraber doğmamıştır. O ne Kuran'ın bir âyetinin tefsiri, ne de herhangi bir dinin kopyasıdır. Tasavvuf, İslâmiyet'in zuhurundan yüzlerce sene sonra islâmî ve gayri islâmî tesirlerle gelmiş ve nizama konmuştur. Şimdi tasavvuf'u doğuran ve onun gelişmesini sağlayan bu tesirleri birer birer inceleyelim:

1 — Zühd:

Sahabe zamanında mutasavvife diye tanınan bir zümre yoktu. Ebu Bekr (Ölm. H. 13/M. 634), Ömer (Ölm. H. 23/M. 643), Osman (Ölm. H. 35/M. 655) ve Ali (Ölm. H. 40/M.660), diğer Sahabe gibi ibadet ederlerdi³⁴. İbadet bakımından Tabiîn ve Atba at-Tabiîn devrinde Müslümanlar arasında önemli bir ayrılık yoktu. Ancak bazı zühd hareketleri mevcuttu. Müsteşrik Nicholson, bu zühd hareketinin vasıflarını Kuran'ın bazı âyetlerinde³⁵ aramıştır³⁶. Halbuki Nicholson'un bahsettiği bu âyetlerdeki özellikler müslim ve müslime'nin (erkek ve kadın müslümanın) vasıflarıdır. Kuran'da hakikî mânasiyle zühd'den bahsedilmemiştir. Ancak zühd'den müştak olan "zahidîn" kelimesi Kuran'ın bir âyetinde zikredilmiştir³⁷. Fakat âyette "zahidîn" kelimesi ticarî mânada kullanılmıştır. O halde zühd'ün Kuran'a dayandığına açık deliller vermek güçtür. Fakat müslümanlar arasında beliren bu zühd hareketini bir hadîs'e dayanarak izah edebiliriz. Bu hadîs'e göre islâmiyet'te, islâm, iman ve ihsan olmak üzere üç derece vardır³⁸. İslâm, Allah'tan başka Allah bulunmadığını ve Muhammed'in onun elçisi olduğunu itiraf etmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek ve şartlar kâfi olduğu takdirde Hacca gitmektir. İman, Allah'a, meleklerle, ilâhî kitaplara, peygamberlere, Ahiret gününe, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmaktır.

İhsan derecesi ise insanın Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmesidir; çünkü o Allah'ı görmese de Allah onu görür. Bu dereceye vasil olan insanın batınî ve zahirî fiilleri birbirine uygundur.

İşte bu üç dereceden en yükseği ihsan derecesidir. Mânevi bakımdan bu gibi derecelerin olduğunu bilen Sahabe elbette en yüksek mertebeye vasil olmak isterdi. Zira Kuran'da herkesin ameline göre mükâfatlandırılacağı³⁹ ve Allah'ın adaletten ayrılmıyacağı bildirilmişti⁴⁰. Bu sebeple en yüksek mükâfata nail olmak isteyen kimseler, daha islâmiyet'in ilk devirlerinden itibaren zahirî ibadetler yanında kalbî fiillere çok önem verdiler. Onların gayeleri İslâm'ın en olgun, en yüksek mertebesi olan ihsan derecesine vasil olmaktı. Bizim İslâm zühdü diye bahsettiğimiz cereyanın doğmasında, ihsan derecesine ulaşmak gayesinin mühim bir tesiri olsa gerektir. Bu cereyanın başlıca öncüleri Sahabe'den Ebu Zerr (Ölm. H. 32/M. 652), Huzeyfe b. al-Yeman (Ölm. H. 36/M. 656) ve bunlara benziyen bazı kimselerdi⁴¹. Ancak Hz. Muhammed,

³⁴ Bak. İbn Haldun, Mukaddime, c. II, s. 601; Şifa as-Sail, s. 10.

³⁵ Bak. Tövbe suresi, âyet: 12. Tahrir suresi, âyet: 5.

³⁶ Bak. Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 44-45.

³⁷ Bak. Yusuf suresi, âyet: 20.

³⁸ Bak. Şifa as-Sail, önsöz, s. nd, nz, sb.

³⁹ Bak. Zilzal suresi: âyet: 7-8.

⁴⁰ Bak. Şifa as-Sail, önsöz, s. nh, nv.

⁴¹ Bak. L. Massignon, Encyclopédie De L'Islam, c. IV, s. 716.

hayatta iken, zühd'de ileri gidip ruhbaniyet yoluna sapanları daima itidale davet ediyordu. Zaten Hz. Peygamber Sahabe'yi tanıyor, onların hatalarını tashih ediyor ve onlara en doğru yolu gösteriyordu. Fakat onun vefatıyla bu kontrol yok oldu ve zühd'de ileri gidenler çoğalmağa başladı.

Müslümanlar arasında zühd'dün yayılmasına ve artmasına yardım eden diğer sebepler de vardır: İslâm camiasının süratle genişlemesi, bu genişleme neticesinde karşılaşılan muhtelif tesirler, siyasî kavgalar ve idarecilerin zulümleri halkta zühd temayülünü arttırdı⁴².

40/660 ve 110/728 tarihleri arasında Tabiîn'den olan bir çok kimseler zahitliğe önem verdi. Hicrî ikinci asırda bir çok zahit kimseler va'zetmek suretiyle taraftar toplamağa ve taraflarını teşci etmeğe muvaffak oldu. Basra, Kûfe, Hicaz ve Horasan dinî faaliyet bakımından mühim birer merkez haline geldi.⁴³ Fakat başlangıçta bu zühd hareketi muayyen bir mezhebi ifade etmiyordu. Sadece kendini Allah'a verip tövbekâr olan muttaki kimselere "zahid", "âbid" veya "zühhad", "ubbad" adları veriliyordu⁴⁴. Bunların niyetleri temiz olup umumiyetle hareket ve ibadetleri İslâmiyete mugayir değildi. Bu zahitler şu iki hususta temayüz ettiler: 1- İbadete taallûk eden hususlarda. İslâm dini namaz ve oruç gibi muayyen ibadetleri insanlara farz kılmıştı. Halbuki zahitler bunlara ilâveten Kuran okurlar, zikrederler ve nafîle ibadetler yaparlardı. 2- Ahlâka taallûk eden hususlarda. Zahitler iyi bir ahlâk sahibi olmağa çalışırlardı. Yaptıkları her şeyde Allah'ın kendilerini gördüğünü unutmazlar ve buna göre hareket ederlerdi. Bu zühd cereyanına fazla itibar eden en meşhur şahsiyetlerden biri Hasan al-Basrî (Ölm. H. 110/M. 728)'dir⁴⁵. Onun, bir kısım sırları bilmekle maruf olan Huzeyfe b. al-Yeman (Ölm. H. 36/M. 656)'dan⁴⁶ bazı şeyler öğrendiği söylenir⁴⁷. Hasan al-Basrî Bağdad'da bulunan zühd medresesinde fikirlerini yaymağa çalışmış ve etrafına bir çok taraftar toplamıştı.

İşte böylece başlayan zühd cereyanı, ilerde tafsil edeceğimiz diğer sebeplerin de tesiriyle tasavvuf'a tahavvül etti. Tasavvuf'tan hicrî 200 senesinden önce bahsedilmeğe başlandı⁴⁸. Sufî diye adlanan ilk şahıs, Ebu Haşim al-Kufî (Ölm. H. 150/M. 767)'dir⁴⁹. Rabia al-Adeviye (Ölm. H. 135/M. 752), Şeyban ar-Raî (Ölm. H. 158/M. 774), İbrahim b. Edhem (Ölm. H. 161/M. 777), Davud at-Taî (Ölm. H. 165/M. 781), Fudeyl b. İyad (Ölm. H. 187/M. 802) ve Şakîk al-Belhî (Ölm. H. 194/M. 809) hicrî ikinci asrın meşhur mutasavvıflarındandır. Tasavvuf'la beraber zikir meclisleri, sufî ibadetleri ve hankahlar bu asırda teessüs etti⁵⁰. Ancak ikinci asrın mutasavvıfları itidal sahibi idiler. İnançları tevhid akidesi üzerine mebni idi. Umumiyetle cezb ve

⁴² Goldziher, Müslümanların zühdünü, günah işlemenin verdiği aşırı hüzne ve Allah'ın azabından korkmağa isnat etmektedir. (Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 2, 46). Biz bu kanaatta değiliz. Zira Kur'an'da Allah'ın azabından bahsedildiği gibi rahmetinden de çok çok bahsedilmiştir. Bizce bu hususta korku yerine utanma duygusunun tesirinden bahsetmek daha uygundur.

⁴³ Bak. L. Massignon, Essai Sur Les Origines Du Lexique, s. 163-174.

⁴⁴ Bak. Carra De Vaux, Gazalî, s. 177-178.

⁴⁵ Bak. Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 46.

⁴⁶ Ömer b. al-Hattab bir kimse ölünce onun cenazesini kılmadan önce Huzeyfe'ye müracaatla bu şahsın münafik olup olmadığını sorardı. Bak. Şifa as-Sail, s. 8; Ebu'l-Felâh Abd al-Hayy b. al-İmad al-Hanbelî, Şezarat az-Zehab, c. I, s. 44, Kahire 1350.

⁴⁷ Bak. Zeki Mübarek, at-Tasavvuf al-İslâmî, c. II, s. 11.

⁴⁸ Bak. ar-Risale al-Kuşeyriye, s. 8.

⁴⁹ Bak. Carra De Vaux, Gazalî, s. 179; Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 3. İslâmiyet'in ilk üç asrı boyunca sufî adını alan kimseler için bak. Louis Massignon, Essai Sur Les Origines Du Lexique, s. 154.

⁵⁰ Bak. L. Massignon, Essai, s. 156-157.

vecd iddiaları yoktu. Şeriatın icabını yerine getirirler, fakir kalmayı tercih ederler ve nefisleriyle mücahedeye çalışırlardı. Aşırı bir iddia sahibi değillerdi. Bunlar bir bakımdan zahit diğer bakımdan mutasavvıf idiler⁵¹.

Hicrî üçüncü asırda ise tasavvuf'da yeni bir cereyan yani vahdet-i vücud nazariyesi doğdu⁵². Mutasavvıfların adedi çoğaldı. Tasavvuf'un esaslarını vaz'eden Zu'n-Nun al-Misrî (Ölm. H. 245/M. 859), bu asırda faaliyet gösterdi. Bu asırda müritleri olan şeyhler zuhur etti; bir takım tasavvufî kaide ve âdetler türedi. Müritler bunları şeyhlerinden öğreniyorlardı. Onlar şeyhlerine kayıtsız şartsız bağlanmakla mükelleftiler. Ebu Yezid al-Bestamî (Ölm. H. 261/M. 874) "üstadı olmanın imamı şeytandır" diyordu. Zu'n-Nun (Ölm. H. 245/M. 859) ise insanın şeyhine itaatının Allah'a itaatından daha iyi olduğunu iddia etti. Seriyî as-Sakatî (Ölm. H. 253/M. 867) Bağdad'da ilk defa ilâhî hakikatlardan ve tevhid'den bahsetti. Yahya b. Muaz ar-Razî (Ölm. H. 258/M. 871) ve daha sonra da Ebu Hamza al-Bağdadî (Ölm. H. 269/M. 882) halka tasavvufî konferanslar vermeğe başladı. al-Cuneyd al-Bağdadî (Ölm. H. 298/M. 910) ilk defa tasavvufî kavram ve şerhleri yazıyla ifade etti. Daha sonra Şibli (Ölm. H. 334/M. 945) tasavvuf'dan alenen bahsediyor ve dâvasını yaymağa çalışıyordu. Artık sufiler zühd ve uzletle iktifa etmiyorlardı⁵³.

Bunlardan anlaşılır ki hicrî üçüncü ve dördüncü asrın mutasavvıfları, tasavvufu amelî ve nazarî bakımdan nizama koymağa çalıştılar. Fakat tasavvuf tam mânasıyla Kuşeyrî (Ölm. H. 465/M. 1077)'nin, Gazzalî (Ölm. H. 505/M. 1111)'nin ve Suhraverdî (Ölm. H. 587/M. 1191)'nin sufizm'e dair yazdıkları eserlerden sonra Ehl-i Sünnet'e mal oldu ve yayıldı.

2 — Yunan tesiri:

Yunanî bilgiler başlıca üç merkezden Müslümanlar arasında yayıldı: 1- Hıristiyan manastırlarından. 2- Cundisapur medresesinden 3- Harranlılar vasıtasıyla.

Tasavvuf'un gelişmesinde Müslümanlar arasında yayılan Yeni Eflâtuncu fikirlerin tesiri mühimdir. Bilhassa Harranlılar Yeni Eflâtuncuların felsefesini iyi biliyorlar ve onu yayıyorlardı. Bu hususta Bağdad'daki Sabîilerin gayretleri de önemli rol oynuyordu. Basra ile Vasıt arasında ikamet eden Sabîiler de Gnosiye mezhebini iyi tanıyorlardı. Meşhur sufîlerden Maruf al-Kerhî (Ölm. H. 200/M. 815) ve Ebu Süleyman ad-Daranî (Ölm. H. 215/M. 830) bu civardaki kültürü iyice biliyorlardı. Hasılı Müslümanlar bir çok bölgelerde Yunan tesiriyle karşılaşılıyorlar ve yunancadan tercüme edilmiş kitaplardan istifade ediyorlardı. Bu sebeple İslâm tasavvufuna Yunanî kültürün tesiri olmuştur. Bilhassa ilâhî marifet konusunda ve Allah'la kulun münasebetinin tanziminde Yeni Eflâtuncuların tesiri büyüktür⁵⁴.

3 — Hint ve İran tesiri :

İslâm camiası genişledikçe, Müslümanların yabancı fikirlerle karşılaştıklarından yukarıda bahsetmiştik. Gerek ticarî ve gerekse diğer vesilelerle Müslümanlar Hind'e ait fikirleri de öğrenmişti. Hindistan'la İslâm âlemi arasında en mühim fikir mübadelesi hicrî ikinci asırda olmuştu⁵⁵. Fakat Hindistan'da ve İran'da eskiden beri tanınan

⁵¹ Bak. Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 3-4, 69-70.

⁵² Bak. Aynı eser, s. 70.

⁵³ Bak. Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 19-21; L. Massignon, Essai, s. 156-157.

⁵⁴ Yunanî tesir hakkında bak: Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 14-18; Tarih al-Felsefe al-Arabiye, c. I, s. 300-301; Carra De Vaux, Gazalî, s. 176; T. J. De Boer, Tarih al-Felsefe Fi'l-İslâm, s. 98; Ali Sami an-Naşsar, Neşet al-Fikr al-Felsefî, s. 8, al-Kahire 1954.

⁵⁵ Bak. L. Massignon, Essai, s. 82.

bir nevî vahdet-i vücud akidesi, hicrî üçüncü asırda, İslâm âlemine nüfuz etti. Ebu Yezid al-Bestamî (Ölm. H. 261/M. 874) gibi bu akideyi iyi bilen mutasavvıflar Müslümanlar arasında yetişince, vahdet-i vücud inancı tasavvufa girdi. İslâm tasavvuf'unun "fenâ" sı ile Hintlilerin "nirvana" sı arasında çok benzerlik vardır. Fakat bunlar tamamen aynı şey değildirler. "Fenâ" Allah'da yok olmaktır. "Nirvana" ise kötü meziyetlerden ve bunların doğurduğu çirkin fiillerden sıyrılmaktır. "Nirvana" ile "fenâ" arasındaki münasebet ne olursa olsun İslâm âleminde vahdet-i vücûd akidesinin doğup gelişmesinde Hint ve İran tesiri büyüktür.

İslâm tasavvuf'una hırka ve tesbih'in de Hint tesiriyle girdiği söylenir.

Kremer'in dediğine göre zikir usulü ve bu esnada nefes alma şekli keza hintlilerin tesiriyle sufî'lere geçmiştir.

Bundan başka Goldziher müridin, sufîye cemiyetine kabul edilirken fakirlik ve dünyadan çekilme alâmeti olarak hırkasını verdiğini ve bu âdetin hintlilerden intikal ettiğini kaydediyor⁵⁶.

4 — Hıristiyan tesiri :

Umumiyetle müsteşrikler, İslâm zühdünde ve tasavvuf'unda Hıristiyanlığın büyük tesiri olduğunu iddia ederler⁵⁷. Buna sebep olarak da İslâmiyet'in doğduğu sıralarda Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde hıristiyanların bulunmasını, bir çok rahiplerin zühd'ü yaymağa çalışmalarını, Hz. İsa'nın ve hıristiyan zahitlerin suf'dan elbise giymelerini gösterirler.

5 — Diğer tesirler:

Yukarıda bahsettiklerimizden başka, İslâm tasavvuf'una Yahudiliğin⁵⁸ ve Mısır'da eskiden mevcut olan sihir ilminin tesir ettiği ileri sürülmüştür⁵⁹.

Tasavvuf'un gelişmesine tesir eden sebepler arasında harpleri, dahilî kavgaları, uydurulan hadîsleri, tasavvufî ince sözlerin cezibesini ve haksızlığa uğrayanların Allah'a ve Ahiret'e yönelmelerini zikredebiliriz.

Netice olarak diyebiliriz ki İslâm tasavvuf'u İslâm zühd'ünün yayılması ve zikri geçen diğer sebeplerin tesiriyle teşekkül etmiş ve gelişmiştir.

IV

TASAVVUF'UN İSLÂMİYET BAKIMINDAN DEĞERİ

Söz konumuz olan tasavvuf, acaba İslâm dininin bir emri ve icabı mıdır? Bu soruya bazı kayıtlarla hayır diye cevap vereceğiz. Bazı kayıtlarla dedik, çünkü tasavvuf'la İslâm zühd'ü kastedilirse bu, Ehl-i Sünnet'in görüşüne aykırı değildir. Fakat tasavvuf'la vusul, ittihad, hulûl⁶⁰ ve şeriata zıt aşırı cereyanlar kastedilirse onun islâmî

⁵⁶ Hint ve İran tesiri hakkında bak: Goldziher, al-Akide Va's-Şeria Fi'l-İslâm, arapçaya tercüme edenler: Muhammed Yusuf Musa, Abd al-Aziz Abd al-Hakk, Ali Hasan Abd al-Kadir, s. 145-146, al-Kahire 1946. Tarih al-Felsefet al-Arabiye, c. I, s. 295-297; Fi't-Tasavvuf al-İslâmî s. 22-26; Köprülüzade Mehmet Fuat, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 17-19, İstanbul 1918; Neşet al-Fikr al-İslâmî, s. 8.

⁵⁷ Bak. Goldziher, al-Akide Va's-Şeria, s. 135; Nicholson, Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 47; Carra De Vaux, Gazalî, s. 176; Tarih al-Felsefe al-Arabiye, c. I, s. 297-299.

⁵⁸ Bak: Carra De Vaux, Gazalî, s. 177.

⁵⁹ Bak. Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 10-11.

⁶⁰ Bu iddiaları Gazzalî de kabul etmiyor. Bak. Ebu Hamid al-Gazzalî, al-Munkiz Min ad-Dalal Va'l-Musil İla Zi'l-İzze Va'l-Celal, s. 102, Suriye 1376/1956.

olduğu iddia edilemez. İslâm dininde ruhbaniyete zıt emirler vardır. İslâmiyet, insanların dünyaya tamamen yüz çevirmelerini şart koşmamıştır. Kuran'da insanların dünyadan da nasiplerini almaları emredilmiştir⁶¹. Keza Kuran'da ruhbaniyeti Hıristiyanların uydurdukları kaydedilmiştir⁶². Bunlardan başka Hz. Muhammed'in bir çok hadîsleri, Ashab'ı cemiyet hayatına teşvik edicidir. Bunlardan misaller verelim: "İslâmiyet'te ruhbaniyet yoktur", "dünyayı Ahiret için veya Ahiret'i dünya için terkedene en hayırlınız değildir, fakat her ikisine de beraberce önem vereniniz en hayırlınızdır", "vücûdünün, kalbinin ve eşinin senin üzerinde hakkı vardır", "daima oruç tutan oruç tutmuş sayılmaz"⁶³.

Bu gibi misalleri çoğaltmak mümkündür. Bunlardan başka Hz. Muhammed'in bizzat cemiyet işleriyle meşgul olması, insanların dünyevî ve uhrevî vazifelerini beraberce yürütmeleri için bir örnektir. Gerçi İslâmiyet'in ilk devirlerinde bile zühd'e önem verenler olmuştur. Fakat bunların kalpleri ve gayeleri temizdi. Keşif ve keramet için hareket etmiyorlardı. Bunların hareketleri İslâm şeriatına aykırı değildi. Kendilerine fevkalâde haller arız olsa bile buna kıymet vermezlerdi⁶⁴. Genel olarak hicretin 200 ncü senesine kadar bu yolda temayüz etmiş şahsiyetler itidâl sahibi idiler. Fakat tasavvuf'da daha sonraları önemli değişmeler oldu⁶⁵. İslâm dini esaslarına aykırı hareket eden mutasavvıflar çoğaldı. Meşhur mutasavvıflardan Kuşeyrî (Ölm. H. 465/M. 1077) bile bu hususta şunları söylüyor: "Zamanımızda, tasavvuf yolunda muhakkik olanların çoğu inkiraza uğramıştır. Onların ancak izleri kaldı.. Tasavvuf yolunda bir durgunluk hasıl oldu. Hattâ hakikî mânada bu yol mahvoldu. Büyük şeyhler tarihe karıştı. Onların izinde olan gençler azaldı. Takva zevale uğradı. Tama' arttı..."⁶⁶. İşte bu sözler daha hicrî beşinci asırda yani bundan asırlarca önce kaleme alınmıştır.

Burada, Kuran'ın, kul ile Allah arasına üçüncü şahsın girmesini emretmediğini de kaydedelim. İslâm dini esasları dururken muayyen şahıslara bağlanmak ve onların emirlerine göre hareket etmek salim bir yol olamaz. Bu şekilde hareket edildiği için şahıslara göre tarikatların doğmasının sonu gelmemiş ve müslümanlar arasında gruplaşma devam etmiştir. Zaman zaman temiz niyetle hareket eden müstesna kabiliyete sahip kimseler tasavvuf'da meşhur olmuşlardır. Fakat bu, İslâm şeriatını çiğnemek, prensipleri bırakıp şahıslara bağlanmak, sosyal vazifeleri terkederek tembelleşmek anlamıyla tasavvuf'u Müslümanlara tavsiyeyi icabettirmez. Esasen İslâm dini de böyle bir tasavvuf demek değildir. Bizce Allah yolunda çalışmak isteyenlere rehber olarak Kuran ve Hz. Muhammed'in Sünnet'i kâtidir.

⁶¹ Bak. Kasas suresi, âyet: 77.

⁶² Bak. Hadid suresi, âyet: 27.

⁶³ Bu hadîsler ve benzerleri için bak: al-Akide Va's-Şeria, s. 124-125; Tarih al-Felsefe al-Arabiye, c. I, s. 291; Fi't-Tasavvuf al-İslâmî, s. 45.

⁶⁴ Bak. İbn. Haldun, Mukaddime, s. 605.

⁶⁵ Bu değişmeler için bak: İbn al-Cevzî, Telbis İblis, s. 158-215.

⁶⁶ Bak. ar-Risale al-Kuşeyriye, s. 2-3.